

ДАВНЬОГРЕЦЬКА ТРИНІТАРНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У ПЕРЕКЛАДАХ ГЕРМАНСЬКИМИ ТА СЛОВ'ЯНСЬКИМИ МОВАМИ

Публікація ілюструє вибрані результати зіставного аспектного перекладознавчого аналізу перекладу форм та похідних давньогрецького дієслова « $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$ » як основного термінотворчого засобу гнізда тринітарних термінів у патристичній літературі IV століття.

Ключові слова: конфесійний переклад, дієслово $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$, давньогрецькі тринітарні терміни.

Popovych N. Ancient Greek Trinitarian terminology translated into Germanic and Slavonic languages. The article demonstrates the results of comparative aspectual analysis of translation applied to verb « $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$ », its forms and derivatives as a core terminology in ancient Greek Trinitarian terminology of the 4th century.

Key words: confessional translation, confessional style, verb $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$, Greek Trinitarian terms.

Попович Н. Древнегреческая тринитарная терминология в переводах германскими и славянскими языками. Публикация иллюстрирует выборочные результаты сопоставительного аспектного переводоведческого анализа перевода форм и производных древнегреческого глагола $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$ как основного терминотворческого средства тринитарных терминов в патристической литературе IV века.

Ключевые слова: конфессиональный перевод, конфессиональный стиль, глагол $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$, древнегреческие тринитарные термины.

Постановка проблеми. За умов відродження богословської освіти на державному рівні в Україні відроджується традиція перекладу творів конфесійного стилю [2] різних епох та мов. Українські наукові центри, інститути і кафедри університетів та окремі учені виконали численні переклади творів конфесійного стилю з класичних та сучасних іноземних мов [4, 103–110]. Як наслідок, українська конфесійна терміносистема активно поповнюється перекладними термінами зі сфери мовного ужитку різних релігійних деномінацій. За таких обставин постала проблема адекватності перекладу української богословської термінології в контексті проблем перекладності, номінації, систематизації та усталення української перекладної релігійної термінології. Нагальними залишаються вирішення завдань щодо перекладності та адекватного перекладу релігійної термінології.

У цьому дослідженні порушено проблему перекладності та номінації давньогрецьких тринітарних термінів середини IV століття як складника української християнської богословської терміносистеми, запропоновано теоретичні шляхи її вирішення за результатами зіставного аспектного перекладознавчого аналізу як ключового методологічного підходу критики конфесійного перекладу. Запропоновано нову концепцію оцінки конфесійного перекладу, що базується на поділі інформації тексту конфесійного стилю на три роди: 1) концептуально-трансцендентну; 2) іманентно-формальну (предметно-логічну); 3) суб'єктивну [3, 9]. За цією класифікацією тексти конфесійного стилю умовно поділяються на дві групи: 1) тексти, які містять інформацію першого і другого роду (апологетичний, догматичний, екзегетичний літературні види) і 2) тексти, які містять в основному

інформацію першого та третього роду (моральний, аскетичний, літургійний літературні види) [3, 9–10].

Не доводиться говорити про чисту приналежність літературного твору конфесійного стилю до одного з трьох родів інформації або до однієї з двох, умовно класифікованих нами, груп. Поділ виконано відповідно до переваги того чи іншого роду інформації у тексті конфесійного стилю.

Очевидною відмінністю будь-кого тексту конфесійного стилю на лексико-граматичному та стилістичному рівнях, а особливо текстів християнської догматичної літератури середини IV століття, є обов'язкова наявність в ньому концептуально-трансцендентних сем (конфесійно макованої лексики). Адекватність перекладу таких мовних одиниць (релігійних термінів, реалій, термінів-реалій) залежить не лише від досягнення певного рівня еквівалентності на різних рівнях відповідно до існуючих у теорії перекладу теорій еквівалентності та їх класифікацій. Концептуально-трансцендентна еквівалентність як основний елемент оцінки адекватності перекладу конфесійно-маркованої лексики є умовним критерієм оцінки відповідності смислової наповнюваності перекладеного терміна по відношенню до терміна оригіналу.

Аналіз досліджень. Українську релігійну термінологію у різних аспектах досліджували Г. В. Баран (віршова молитва), С. В. Бібла (церковна термінологія), Г. В. Наконечна, В. В. Німчук (біблійна термінологія), Ю. С. Осінчук (богослужбово-обрядова лексика), Н. В. Пуряєва (церковно-обрядова термінологія); дослідженням перекладу мовних одиниць конфесійного стилю займалися Л. А. Закриницька, Є. Г. Жерновой (релігійна термінологія на матеріалі сучасної французької мови); концепти конфесійного стилю вивчали Т. П. Вільчинська, Г. Т. Кузь, П. В. Мацьків, Н. О. Мех, Н. В. Скаб (богословська термінологія); проблеми перекладу, номінації, систематизації та усталення українських релігійних термінів досліджували С. М. Білик (релігійно-філософська термінологія Григорія Богослова), І. В. Грималовський (християнсько-релігійна термінологія), Є. Г. Жерновой (релігійна термінологія на матеріалі сучасної французької мови); церковнослов'янізми в українській мові вивчали В. Б. Задорожний, М. Лесів, Т. В. Новікова; вплив конфесійного стилю на художню літературу розглядали О. І. Білецький, С. С. Аверинцев, О. Ю. Курганова, Н. М. Сологуб.

Мета дослідження – виявлення неадекватностей перекладу форм та похідних давньогрецького дієслова «ὀφίστημι» на матеріалі перекладної християнської догматичної літератури середини IV століття, ілюстрація впливу жанрово-стильових особливостей патристичної літератури середини IV століття на переклад давньогрецької тринітарної термінології.

Виклад основного матеріалу. Давньогрецька тринітарна термінологія середини IV століття є складником фахової мови догматичного богослов'я, яке включає такі дисципліни як фундаментальне та тринітарне богослов'я, христологія, сотеріологія, есхатологія тощо. Давньогрецька тринітарна термінологія є *ядром* термінолексики тринітарного богослов'я, а *периферією* є терміни інших галузей християнської богословської науки: морального богослов'я, гомілетики (пасторального богослов'я), екзегетики Старого та Нового Заповіту, літургіки (літургійного богослов'я), історії церков та релігійних деномінацій тощо.

Давньогрецьку тринітарну термінологію середини IV століття представлено у працях християнських авторів патристичної літератури. «Золотий вік патристичної літератури» [7, 251] – саме таку назву отримала християнська література IV–V століть завдяки вагомому літературному та богословському внеску в скарбницю світової літератури. Це пра-

ці авторитетних богословів, здебільшого апологетичного та догматичного літературного виду, оформлені у жанрово-стилістичну упаковку, що була типова для античної класики.

Конфлікт релігійно-культурних традицій християнства та греко-римського надбання створив антиподи у формі літературного вираження: Богоявлення, передання і Біблія проти класичної літератури. Переслідування і заборони християнського самовираження в тогочасних школах ще більше спонукали християнських авторів створювати якісно нову літературу: класичну за звичними для тогочасного суспільства жанрами і стилем та християнську за змістом [7, 252]. Завдяки процесу змішування двох культур – християнської і поганської – патристична література IV–V століть успадкувала максимум жанрово-стильових особливостей греко-римської літератури і репрезентує унікальні жанри конфесійного стилю, що стали прикладом для наслідування іншими епохами та мовами християнського літературного надбання.

Ми притримуємося класифікації патристичної літератури IV століття за такими літературними видами: апологетичний, догматичний, моральний, аскетичний, екзегетичний [7, 254]. Саме в кінці IV століття утверджується літургійний вид [1, 54–79]. Відповідно до цієї класифікації виникають преференції щодо можливостей і переваг збереження цілісності інформації під час перекладу. Тринітарні терміни в апологетичному або догматичному літературному виді твору конфесійного стилю є ядерними мовними засобами, носіями концептуально-трансцендентної інформації. Збереження цієї інформації тексту оригіналу у тексті перекладу повинно бути головною метою перекладача.

На матеріалі оригінальної та перекладної патристичної літератури середини IV століття виокремлюємо такі жанри апологетичного та догматичного виду: *кредо* або *символ віри* (Нікейський Символ Віри 325 року, кредо Антіохійського собору 345 року, перша та друга Сірмійські формули 351 та 357 років тощо), *томус* або *сувій* (*Томус до Антіохійців* св. Афанасія Олександрійського), *слово* (*Три слова проти Аріан* св. Афанасія), *епістола* (*Епістола Василя Анкірського та Григорія Лаодікійського* 358 року, *Чотири листи до єпископа Серапіона* св. Афанасія тощо), *коментар* (екзегетичний вид) (*Тлумачення на Псалми* св. Афанасія), *виправдання/засудження* (*Засудження Діонісія* св. Афанасія), *церковна історія* («Церковна історія» Сократа Схоластика), *проти ересей* (*Панарій* Епіфанія Кіпрського), *систематичний виклад догматів віри* (Трилогія «Джерело знань» Іоанна Дамаскіна).

Найвиразніше тексти конфесійного стилю характеризує його лексичний склад. Таким спеціальним лексичним складником християнських догматичних текстів є тринітарні терміни. Їх часте уживання притаманне проаналізованам нами текстам.

Перекладність термінів за умов історичної синхронії текстів оригіналу та перекладу, близькості культур та спорідненості мов є сприятливою ситуацією для перекладу. Віддаленість у часі, культурі, неспорідненість мов об'єктивно ускладнюють процес перекладу. За наявності семантичної невідповідності та заплутаності між оригінальними давньогрецькими тринітарними термінами післянікейського періоду та семантичної двозначності одного і того ж самого терміна виникає явище множинності перекладу. Наявність множинної відповідності перекладу створює труднощі у виборі адекватного відповідника.

До прикладу, в перекладах сучасними мовами тринітарного терміна «ὐπόστασις» прослідковується тенденція його множинної прочитуваності і множинного перекладу. У першій Сірмійській формулі 351 року ужитий термін «ὐπόστασις» в родовому відмінку однини відтворено італійською як «ipostasi», російською «ипостась». Зафіксовані нами два переклади англійською мовою того ж оригінального уривка із першої Сірмійської формули пропонують множинність перекладу, а саме «subsistence» та «substance».

Тому, найкращим способом відтворення цього терміна сучасними мовами, використаними в нашому дослідженні, є адаптація терміна завдяки транслітерації або транскрипції.

Дієслово $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$ є одним із ключових термінотворчих лексичних засобів давньогрецької тринітарної термінології як ядра фахової мови тринітарного богослов'я IV століття.

За результатами кількісних підрахунків у 16 оригінальних текстах, форми та похідні дієслова $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$ ужито 96 разів. З них похідний віддієслівний іменник $\upsilon\phi\acute{o}\sigma\tau\alpha\sigma\iota\varsigma$ ужито 63 рази, що майже втричі більше від уживання дієслівних та дієприкметникових форм дієслова $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$ (23 рази). Опрацьовано 64 перекладні тексти доступними нам мовами (двома германськими (англійською, німецькою), однією романською (італійською) та двома слов'янськими мовами (російською, українською) та 384 перекладні відповідники форм та похідних давньогрецького дієслова $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$.

Із усіх випадків уживання дієслова $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$, зафіксовано лише п'ять випадків нетермінологічного уживання його форм та похідних, що свідчить про майже повну термінологізованість цього дієслова у IV столітті. Слід додати, що це нетермінологічне уживання, як правило, є цитатами із текстів псалмів, перший давньогрецьких переклад яких виконаний на початку IV століття до н.е. Термінологізація дієслівних форм та похідних $\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota$ як ядра давньогрецьких тринітарних термінів відбувалася у період з I – по IV століття н.е.

Слід відзначити часті випадки трансформаційного способу відтворення дієслівних форм через відсутність еквівалентів або наявність неповних синонімів-відповідників у мові перекладу, що притаманно для перекладу дієслівних та дієприкметникових форм. Так, форма $\langle\upsilon\phi\acute{o}\sigma\tau\eta\nu\alpha\iota\rangle$ (Aor. II, Inf. Act.) має такі відповідники в текстах перекладу як: італійською $\langle\text{si è sottoposto}\rangle$ та $\langle\text{esistesse}\rangle$, англійською $\langle\text{has undergone}\rangle$, російською $\langle\text{существовал}\rangle$. Дієслівну форма $\langle\upsilon\phi\acute{\epsilon}\sigma\tau\eta\rangle$ (Aor. II, 3 P. Ind., Activi) відтворено італійською як: $\langle\text{è venuto all'esistenza}\rangle$, $\langle\text{ebbe origine dal nulla}\rangle$, $\langle\text{potè esistere (un tempo)}\rangle$, $\langle\text{hanno avuto sussistenza}\rangle$; англійською як: $\langle\text{has subsisted (from God)}\rangle$, $\langle\text{was made to subsist}\rangle$, $\langle\text{has come into subsistence (out of nothing)}\rangle$, $\langle\text{has come into subsistence (out of nothing)}\rangle$, $\langle\text{(how did time) subsist}\rangle$, $\langle\text{(He willed only all things) subsisted}\rangle$; німецькою як: $\langle\text{haben Subsistenz gehabt}\rangle$; українською як: $\langle\text{з'явився}\rangle$, $\langle\text{стався}\rangle$, $\langle\text{створений}\rangle$. Найголовнішою трудностю у відтворенні проілюстрованих випадків уживання давньогрецьких дієслівних аористових форм це відсутність аналогії цієї часової форми у германських та слов'янських мовах. Перекладачі, здебільшого, удаються до лексико-граматичних заміни, зберігаючи неперехідність і минулий час аористових форм.

Слід звернути увагу також на словотвірний аспект під час перекладу термінологізованих форм та похідних дієслова $\langle\upsilon\phi\acute{\iota}\sigma\tau\eta\mu\iota\rangle$.

Дослідники-компаративісти (С. Quiles, F. Lopes-Menchero) переконливо довели, що індоєвропейська праоснова $\langle\text{sthá-}\rangle$ є саме тою твірною основою, від якої дієслова сучасних індоєвропейських мов успадкували певний ряд спільних ознак, завдяки яким між сучасними індоєвропейськими мовами простежується тісний взаємозв'язок на рівні морфології, словотвору та семантики (давньогр.: $\upsilon\phi\acute{o}\text{-}\sigma\tau\alpha\text{-}\sigma\iota\varsigma$, лат.: sub-stant-ia, іта.: sus-si-stenza, англ.: sub-stance, нім.: der Sta-nd, укр.: іпо-ста-сь, по-ста-ть і т.д.).

Словотвірне гніздо твірної основи $\langle\text{sto}\rangle$ латинського дієслова $\langle\text{stare (sto, stetī, statum)}\rangle$ нараховує, до прикладу, такі словотвірні одиниці, споріднені за коренем і впорядковані відношенням похідності: **stare** (стояти), **statio, ōnis** (стояння), **sistere** (ставити, класити, розміщати), **substare** (бути в наявності, існувати), **substantia, -ae** (сутність, суть), **substantialis** (сутнісний, той, що володіє самостійним існуванням), **subsistere** (зупинятися, робити зупинку), **subsistentia, -ae** (реальність, сутність), тощо.

В італійській мові зустрічаємо такі похідні цієї словотвірної парадигми як: **stare** (стати, мешкати і т.д.), **stanza** (кімната, місце проживання), **stazione** (зупинка, стоянка, станція, вокзал), **sostare** (зупинятися, робити тимчасову зупинку), **sostanza** (сутність, субстанція), **sussistere** (існувати, бути в наявності), **sussistenza** (існування, наявність).

Від праоснови «sthá-» в англійській мові цю парадигму наповнює така сукупність похідних, як: **stay** (зупинятися, мешкати), **stand** (стояти), **stance** (поза, положення), **station** (місце, місце розташування, пункт), **stationary** ((1) закріплений, нерухомий, стаціонарний; (2) незмінний, стабільний), **substance** ((1) речовина; (2) суть, сутність; (3) матерія, субстанція; (4) реальність; щось, що існує реально), **subsist** (існувати, жити), **subsistence** (буття, життя, існування).

У німецькій мові зустрічаємо дієслово **stehen** (стояти) та **stellen** (ставити, поставити) /**sich stellen** (поставити себе).

У російській мові відомо основу «ста-» (дієслівна форма «ста-ть» від «сто-я-ть» та ін.). В українській мові основа «ста-» («ста-ти», «по-ста-ти», та ін.) теж відома своєю продуктивністю сполучуваності.

Продуктивність індоєвропейської праоснови «sthá-» виявляє здатність активно сполучатися зі словотвірними і формотвірними засобами як у сучасних мовах, так і в латинській чи давньогрецькій не тільки із синхронною, а й діахронною продуктивністю [5, 144]. Така продуктивність основ *«реалізується здебільшого в складних словах і виявляється в їхніх парадигмах, тобто об'єднаннях за першими ... або другими ... основами»* [5, 144].

Вважаємо, що здатність продуктивної сполучуваності цієї індоєвропейської праоснови «sthá» вплинула на формування термінологічного значення тринітарного терміна «Іпостась» і надала семантичну наповнюваність цьому тринітарному терміну («реальності індивідуального існування») завдяки значенням «стійкості, непохитності, надійності, впевненості тощо».

Тим самим видається зрозумілим, що дієслова лексико-семантичного поля «становлення, існування» в процесі термінологізації (як і дієслово «ὀφίστημι») і в якості тринітарних термінів втрачають своє основне лексичне значення «становлення» і зберігають лише значення «існування (реальності існування)». Це семантичне значення «існування» є семантикою вищого порядку, що не можливо застосувати до об'єктів чи суб'єктів просторово-часового існування створеного світу. Йдеться про значення термінів, за допомогою якого як в оригінальних текстах, так і у текстах перекладів можна було б досягнути передачі позачасового, позапросторового, і водночас реального існування Іпостасей Пресвятої Трійці.

Частими випадками перекладу похідних від дієслова «ὀφίστημι» є способи транскодування (здебільшого це транслітерація і транскрипція), які застосовано для перекладу терміна ὑπόστασις (англ.: hypostasis; нім.: Hypostase; італ.: ipostasi; рос.: ипостась; укр.: іпостась).

У зв'язку із засвоєнням терміна ὑπόστασις способом транскодування як єдиним адекватним способом його відтворення, нами було виявлено такі неадекватності перекладу: 1) переклад терміна ὑπόστασις як «essence», «substance» та «being» англійською мовою; 2) переклад терміна ὑπόστασις як „die Person» німецькою мовою; 3) переклад терміна ὑπόστασις як «істота» українською мовою; 4) переклад терміна ὑπόστασις як «sostanza» італійською мовою.

Конфесійний стиль української літературної мови успадкував жанрово-стильову різноманітність візантійської християнської літературної традиції за посередництвом старо-

болгарських та церковнослов'янських перекладів. Цю жанрово-стильову різноманітність було засвоєно не лише в літературі церковного та релігійного уживання, а й художньою літературою, про що свідчить історія української художньої літератури.

Переклад давньогрецьких тринітарних термінів тексту конфесійного стилю залежить від літературного виду самого тексту. Таким прикладом є переклад тринітарного терміна 'ομοούσιος ('ομοούσιος τῷ Πατρὶ) – єдиносущний/єдиносутнісний з Отцем (англ.: consubstantial with the Father; нім.: wesensgleich dem Vater; італ.: consostanziale al Padre; рос.: єдиносущний Отцу; укр.: єдиносущний Отцю/єдиносутнісний з Отцем). Так у контексті богослужбової практики (літургійний вид), рекомендовано перекладати термін 'ομοούσιος як «єдиносущний», уживаючи церковнослов'янськ. У науковій богословській літературі пропонуємо використовувати український відповідник «єдиносутнісний», що утворився в українській мові способом калькування, на зразок італійської, англійської, німецької та російської.

Висновки.

1) Адекватність перекладу давньогрецької тринітарної термінології християнської догматичної літератури середини IV століття залежить головним чином від досягнення концептуально-трансцендентної еквівалентності у поєднанні з лексико-граматичною та стилістичною еквівалентністю.

2) Ядро гнізда давньогрецьких тринітарних термінів – «ὁλόστασις» слід відтворювати сучасними мовами способом транскодування.

3) За результатами аналізу впливу словотвірного аспекту на переклад давньогрецького дієслова «ὀφίστημι» сучасними, а саме вплив твірної індоєвропейської праоснови «sthá-», завдяки чому між сучасними індоєвропейськими мовами простежується тісний взаємозв'язок на рівні морфології, словотвору та семантики.

4) Жанрово-стильові особливості патристичної літератури середини IV століття впливають на вибір відповідника давньогрецького тринітарного терміна під час перекладу його сучасними мовами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арранц М. Избранные сочинения по литургике / М. Арранц. – М. : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2003. – Т. I : Таинства Византийского Евхология. – 616 с.
2. Мацько Л. І. Стилістика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 464 с.
3. Некряч Т. Є. Через терни до зірок : труднощі перекладу художніх творів. Для студентів перекладацьких факультетів вищих навчальних закладів : навчальний посібник / Т. Є. Некряч, Ю. П. Чала. – Вінниця : Нова Книга, 2010. – 195 с.
4. Неперервна філологія. Класичні, візантинологічні та неоелліністичні студії в Україні XX століття / [упоряд.: Н. Клименко]. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. – 269 с.
5. Українська мова : Енциклопедія / [упоряд.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови)]. – К. : Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.
6. Quiles C. A grammar of modern indo-european / C. Quiles, F. López-Menchero. – P. 268–271.
7. Spada D. Le Formule Trinitarie da Nicea a Costantinopoli / D. Spada. – Roma : Urbaniana University Press, 2003. – 270 p.
8. Young F. Classical genres and Christian guise; Christian genres in classical guise / F. Young // The Cambridge history of early Christian literature. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – P. 251–258.

Статтю подано до редакції 15.10.2014 р.